

१९६

‘पीटर पॅन’ हे नाटक, मुलांना हमखास आवडणाऱ्या जातीचे – निखळ विनोदी नाही. त्यातील बराच विनोद कंसातल्या रंगसूचनांमध्ये आहे. म्हणजे वाचायला चांगला, पण प्रयोगात अदृश्य! संवादांतला विनोद हा सूक्ष्म, विक्षिप्त आणि बुद्धिमान मुलांनाच कळेल, असा आहे. (उदाहरणार्थ, कॅप्टन हूकच्या, मगरीने खाल्लेल्या हाताला घड्याळ होते, म्हणून ती जवळ आली की ‘टिक् टॉक’ ऐकू येते!) पण विनोदाखेरीज या नाटकात आणखी खूप काही आहे. वास्तवातून अलगद

परीकथेत शिरणारी, अधूनमधून भावनावश होणारी ही कहाणी, एक साहसकथ देखील आहे. तिच्यात रीतसर खलनायक आहे, आणि त्या क्रूर (आणि बावळट) खलनायकाच्या

हाताखाली चक्रे एक चाच्यांची टोळी आहे! (तिचा दुष्टपणा हास्यास्पद आहे, ते सोडून घ्या!)... घर सोडून आल्यावर सतत आईची आठवण काढणारी मुलगी, तिचे भाऊ आणि त्यांची आई, यांच्यातील हृदयस्पर्शी भावबंध आहेत... एकूण नवरसात नहाल्यामुळे हे नाटक धरून ठेवते; मुलांना तेवढेच मोठ्यांना!

म्हणूनच, जेव्हा आत्माराम भेंडे या ज्येष्ठ नट-दिग्दर्शकांनी ‘इंडियन नॅशनल थिएटर’ साठी या जगद्विख्यात ‘क्लासिक’च्या मराठी अनुवादाची संधी दिली, तेव्हा मला अतिशय आनंद झाला. एका अमर साहित्य-कृतीचा अनुवाद करण्यात आम्हाला तर होतेच, पण मौजही होती! कारण भेंडे काय किंवा मी काय, आम्हा, मनाने वाढायचे नाकारलेल्या मुलांचा, ‘पीटर पॅन’ हा लाडका आदर्शच होता! मात्र, या नाटकातील, वास्तवाकडून अद्भुताकडे जाणाऱ्या प्रवासाचा प्रत्यय प्रेक्षकांना देण्यासाठी, आणि जगभर विविध माध्यमांमधून साकारले गेलेले ‘पीटर

पॅन’चे विश्व रंगभूमीवर उभे करण्यासाठी, नेपथ्य, वेशभूषा, रंगभूषा – एकूणच निर्मितिमूल्ये नेत्रदीपक असण्याची गरज होती. आय.एन.टी.ने हे आव्हान स्वीकारले. भेंड्यांनी त्यांच्या कसबी मित्रपरिवाराला हाताशी धरून नाटक सुरेख बसवले. ‘पीटर पॅन’ची भूमिका मुलाऐवजी तरुण मुलीने करावची, या मूळ

प्रयोगाच्या परंपरेला धरून ‘यक्षनंदन’ची भूमिका त्यांनी आपली कन्या पूर्णिमा हिला दिली; तिनेही ती सहज (शब्दशः हसतहसत) निभावली. नाटकातील अ-वास्तव वातावरण अधिक रम्य, प्रसन्न व्हावे, आणि महत्वाच्या गोष्टी (उडणे, घर बांधणे, चाच्यांची टोळी, आईचे वाट पाहणे इत्यादी) अधोरेखित व्हाव्यात, यासाठी मी नाटकात काही गाणी घातली. ती ज्येष्ठ संगीतकार श्रीनिवास खळे यांनी जिव्हाळ्याने, कौशल्याने संगीतबद्ध केली.

मुलांचे काय, किंवा प्रौढांचे काय, नाटक म्हटले की त्याची जाहिरात, वितरण इत्यादी बाबी व्यवस्थित पार पाडाव्या लागतात, तरच ते लोकांपर्यंत पोहोचते. दुर्दैवाने, ‘यक्षनंदन’ चालावे, याकडे कोणी फारसे लक्ष दिले नाही. त्यामुळे या सुंदर निर्मितीचे, व्हावेत तेवढे प्रयोग झाले नाहीत. (आज बालरंगभूमीवर चांगली नाटके पाहायला मिळत नाहीत, अशी तक्रार करणाऱ्या मराठी प्रेक्षकाने, जेव्हा ती पाहायला मिळत होती, तेव्हा त्यांची कितीशी बूज राखली?) मात्र ‘यक्षनंदन’चे गुजराती रूपांतर ‘चालो बाटुकजीना देशमा’, आय.एन.टी.ने मनापासून चालवले.

‘यक्षनंदन’ माझ्याकडून लिहून घेण्याचे, आणि ते मंचित करण्याचे सारे श्रेय भेंड्यांचेच आहे. माझ्या नाटकांमध्ये मी या नाटकाचा उल्लेख करित नाही, अशी त्यांची खंत आहे. त्याचे साधे कारण हे, की बहुतेक वेळा माझ्या प्रकाशित नाटकांचीच नावे पुस्तकात उल्लेखिली जातात. आता यापुढे अर्थातच त्या यादीत ‘यक्षनंदन’ची भर पडेल! त्याचे श्रेय पॉप्युलर प्रकाशनाला. त्यांनी माझी अनेक स्वतंत्र बालनाट्ये (आणि काही प्रौढ नाटकेही) प्रकाशित केली. प्रयोगानंतर तब्बल चाळीस वर्षांनी का होईना, पण ‘यक्षनंदन’ पुस्तकरूपाने वाचकांच्या हाती पडले, (पूर्वी ‘कुमार’ मासिकाने ते आपल्या अक्रातून धारावाहित केले होते.) ते ‘पॉप्युलर’ने मनावर घेतले म्हणूनच! भेंडे यांची खंत आता दूर होईल, याची मला खात्री आहे!

(‘यक्षनंदन’ या रत्नाकर मतकरी यांच्या नाटकातील ‘अनुवादकाचे शब्द’मधून)

“मित्र हो,

मी माझे विचार फिक्शनमधून देतो. साहित्य अकादमी पुरस्कार जाहीर झाल्यावर टीव्ही चॅनेल्स, वर्तमानपत्रे, सार्वजनिक सभा ह्यांतून मला बोलावे लागले. आजही मी फिक्शनबाहेर माझे विचार व्यक्त करतोय. मी साहित्य अकादमीचा आभारी आहे.

साहित्य अकादमीच्या पुरस्कार पद्धतीविषयी मी काही मुद्दे मांडू इच्छितो.

साहित्य अकादमीने पुस्तकांची शॉर्टलिस्ट, परीक्षकांची नावे आधीच जाहीर करावीत. परीक्षकांची चर्चा टेप करावी व प्रसिद्ध करावी. ह्या योगे परीक्षकांचे वाड्मयीन निकष समजू शकतील. साहित्य अकादमीची पारदर्शकता व अस्सलपणा वाढेल. साहित्य अकादमीचे पुरस्कार आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नोंदले जातात.

मी कथा, कादंबरी, नाटक हे वाड्मयप्रकार लिहितो.

मी गावांतून, शहरांतून, महानगरांतून हिंडतो. गावांच्या, शहरांच्या महानगरांच्या बकाल भागांतून हिंडतो, भूभाग पाहतो, माणसे पाहतो, त्यांची अभिरुची पाहतो. मी लोकांशी बोलतो, मैत्री करतो, त्यांना ऐकतो, त्यांच्याशी वाद घालतो. मी वेगवेगळ्या विषयांवरची पुस्तके जरूर वाचतो, पण वेगवेगळे विषय लोकांच्यात कसे, किती, कशा स्वरूपात आहेत, हे जास्त पाहतो. लोक बोलतांना भाषा कशी वापरतात, विषय कसा मांडतात, भावना कशा व्यक्त करतात, हालचाली कशा करतात, रॅशनल किती आहेत, इरॅशनल किती आहेत, हे मी पाहतो.

समाजाच्या दोन पैलूंवर मी विचार करतो- १) सभ्यता, २) संस्कृती.

सभ्यतेचा मी असा विचार करतो : सभ्यता म्हणजे जगण्याची पद्धत, जगण्याची व्यवस्था. ह्यात उपजीविकेचे व्यवहार, एकूण संबंध, इच्छा, वासना, विकार, त्यांच्या परिपूर्तीचे, कंट्रोलचे येते, तसेच सृष्टी, निर्माता, जीवनरहस्य, जन्म, मरण अशा अज्ञाताविषयीच्या धारणा हे येते.

कुतूहल, कल्पनाशक्ती, जाणीव ही माणसाच्या माणूस असण्याची लक्षणे आहेत.

कुतूहल, कल्पनाशक्ती, जाणीव ह्या लक्षणांमुळे माणूस शोध घेतो.

शोध घेणे हे माणसाचे सर्वांत मोठे मूल्य आहे, असे मी समजतो.

फिक्शनमधेही शोध घेणे असते. म्हणून फिक्शन ज्ञानाचा ग्रंथ असतो.

फिक्शन सभ्यतेबद्दल शोध लावत असेल, तर मी त्या फिक्शनला सभ्यतेचे फिक्शन म्हणतो.

माणसाला सर्वांत मोठे कुतूहल आहे, ते जीवनाचा अर्थ काय? सृष्टीचा अर्थ काय? ह्या प्रश्नांच्या उत्तरात.

जीवनाचा अर्थ काय? सृष्टीचा अर्थ काय? अशा मूलभूत प्रश्नांचा शोध घेणे ह्याला मी संस्कृती म्हणतो.

जे फिक्शन अशा मूलभूत प्रश्नांचा शोध घेते, अशा फिक्शनला मी संस्कृतीचे फिक्शन म्हणतो.

सभ्यतेचे फिक्शन कालबाह्य होऊ शकते. संस्कृतीचे फिक्शन कधीच कालबाह्य होत नाही. ते अभिजात असते.

ज्या सभ्यतेमध्ये साधा, सर्वसाधारण माणूसही शोध घेण्याची क्षमता बाळगू शकतो, ती सभ्यता थोर होय.

मी संस्कृतीची फिक्शन लिहिण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो.

शोध घेण्यासाठी काही प्रयोग करावे लागतात. प्रयोग करणे हे कल्पनाशक्तीचे कार्य असते.

मी फिक्शनमध्ये नेहमीच प्रयोग करतो, करावे लागतात. कधी मी प्रसंग ताणतो, तुटेपर्यंत ताणतो. कधी प्रसंग उल्टा करतो, कधी अतिशयोक्त करतो, कधी ब्लॅक ह्यूमर करतो, कधी तिरकस होतो. कधी प्रेमाने लिहितो, कधी काळजीने लिहितो, कधी चिंतेने लिहितो, कधी कडवटपणे लिहितो. वाक्यरचनेसाठी मी बुद्धी पणाला लावतो. माझ्या नव्या अप्रकाशित कादंबरीत एक घटना आहे : एका धार्मिक माणसाला एकदा साक्षात्कार होतो : माझा अहम् नष्ट झालेला नाही, मी आध्यात्मिक नाही. आणि कादंबरी घडत जाते. माझ्या फिक्शनमध्ये एक प्रमुख पात्र आणि बाकीची दुय्यम पात्रे असे नसते. माझ्या फिक्शनमध्ये चारपाच प्रमुख पात्रे असतात. दुय्यम पात्रांनाही मी दुय्यम म्हणून वागवत नाही. साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त **उत्सुकतेने मी झोपलो** ह्या कादंबरीत तीन प्रमुख पात्रांच्या तीन कहाण्या आहेत.

एका विधुर वृद्धाला पावसाळ्याचा काळ भरकनू जावा, असे वाटते. मग त्याच्या लक्षात येते, काळ भरकनू जावा... म्हणजे मरण तेव्हाच भरकनू जवळ येणार... पावसाळ्याचा काळ सावकाश जावा... तर ब्रॉकायटिसचा त्रास... ह्या पेचातून कादंबरी पुढे जाते.

भारतीय कुटुंबव्यवस्थेत ज्ञानाला जागा नाही, ह्या प्रमेयाभोवती ही कादंबरी फिरते.

कशी आहे भारतीय सभ्यता?

आर्थिक विकास होतो आहे. कारखानदारी वाढतेय. शहरे वाढताहेत. शहरे सुंदर करण्याचे प्रयत्न चाललेत. खेड्यांच्या सुधारण्याच्या योजना कार्यान्वित आहेत. शैक्षणिक उपक्रम राबवले जात आहेत. दळणवळण आणि संदेशवहन ह्यांच्या सुविधा

वाढताहेत. करमणुकीचे अनेक प्रकार निर्माण होत आहेत. धार्मिक सोहळे भरभरून साजरे होत आहेत. भारतीय सभ्यतेत हजारो प्रश्न आहेत. प्रश्न मांडायची व्यवस्था नाहीय. प्रश्न सोडवण्याची पद्धत अजून सापडत नाही. भारतीय सभ्यता कावरीबावरी आहे. मंदिचाही धोका निर्माण झालाय.

ह्यावरून मला काही प्रश्न पडले आहेत. पैसा कशासाठी खर्च करावा ह्याची काही दृष्टी भारतीय नागरिकांत आली आहे का? सौंदर्यात्मक जाण वाढली आहे का? भाषेची जाण वाढली आहे का? निरीक्षणशक्ती, कल्पनाशक्ती वाढली आहे का? वेगवेगळ्या धर्मांची तत्त्वे जाणून घेणे घडते आहे का? सृष्टी काय आहे? सृष्टी जाणून घ्यायच्या पद्धती काय आहेत? जीवन काय आहे? जीवन जाणून घ्यायच्या पद्धती काय आहेत? अशा मोठ्या प्रश्नांपर्यंत भारतीय माणूस जातो आहे काय? अशा मोठ्या प्रश्नांचा शोध घेण्यासाठी नवीन पद्धती निर्माण करण्याची क्षमता, धैर्य भारतीय माणसात येत आहे काय?

ह्या प्रश्नांशिवाय आणखी काही वेगळ्या प्रकारचे प्रश्न मला पडलेले आहेत. त्यापैकी

काही असे : १) वेगवेगळ्या माणसांना वेगवेगळ्या विचारसरणी पटतात. हे होण्यामागे तर्कशास्त्र, मिमांसा काय आहे? २) अहम् पूर्णपणे नष्ट होऊ शकतो का? ३) कपडे वापरण्याचा आनंद असतो. अन्नपदार्थ खाण्याचा आनंद असतो. तसा भाषेचा आनंद असतो. भाषेच्या आनंदाचे स्वरूप काय?

अशा अनेक प्रश्नांनिशी मी जगतोय आणि लिहितोय.

धन्यवाद.”

‘उत्सुकतेने मी झोपलो’ या कादंबरीला साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला. ह्या पुरस्काराच्या निमित्ताने लेखकांची गाठभेट ह्या प्रसंगी श्याम मनोहर यांनी प्रस्तुत भाषणाचा प्रा. डॉ. वंदना सोनाळकर यांनी केलेला इंग्रजी अनुवाद वाचला.

साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष श्री. सुनील गंगोपाध्याय श्री. श्याम मनोहर ह्यांना पुरस्कार प्रदान करताना

मंगेश पाडगांवकर आणि पॉप्युलर

पन्नास-साठच्या दशकात कवितासंग्रह प्रकाशित करणे धाडसाचे मानले जायचे. रामदास भटकळ यांच्या भालचंद्र देसाई या साहित्यप्रेमी मित्रामुळे पॉप्युलर परिवारात कविवर्य मंगेश पाडगांवकर यांचा प्रवेश झाला. १९५३ साली त्यांचा **जिप्सी** हा कवितासंग्रह पॉप्युलरने प्रकाशित केला आणि पॉप्युलर प्रकाशनाला कवितासंग्रह प्रकाशित करण्याची एक निश्चित दिशा मिळाली. त्यानंतर आजतागायत पॉप्युलरने दीडशेहून अधिक कवितासंग्रह यशस्वीपणे प्रकाशित केले. पॉप्युलर प्रकाशनाच्या काव्यविभागाला एक निश्चित स्थान देणारे मंगेश पाडगांवकर यांना या वर्षीच्या 'महाराष्ट्र भूषण' सन्मानाने गौरविण्यात आले आहे. तसेच दि. १० मार्च २००९ रोजी पाडगांवकरांना ऐंशी वर्षे पूर्ण झाली. यानिमित्त फेब्रुवारी-मार्च २००६ मध्ये आकाशवाणीच्या एफ. एम. गोल्ड वाहिनीवरून पॉप्युलरने प्रायोजित केलेल्या 'सखी' या कार्यक्रमात मंगेश पाडगांवकरांबरोबर झालेल्या मनसोक्त गप्पांमधील काही भाग 'प्रिय रसिक'च्या वाचकांसाठी देत आहोत...

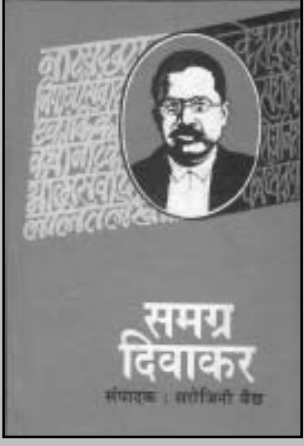
“माझा पहिला कवितासंग्रह - 'धारानृत्य!' त्या वेळी मी काही माझ्या कवितांचं पुस्तक काढावं असा विचार केलेला नव्हता. कारण १९५० सालची ही गोष्ट आहे. मी तेव्हा एकवीस वर्षांचा होतो. पण बोरकरांना माझी कविता फार आवडत असे. आणि त्यांचे संस्कारही माझ्या कवितेवर झालेले होते. तेव्हा बोरकरा सारखे माझ्या मागे लागले होते की, तुझा आता कवितासंग्रह काढायला हवा. बोरकर गोव्याचे आणि महादेवशास्त्री जोशीही गोव्याचे. दोघे स्नेही. त्यांची 'ज्ञानराज प्रकाशन' नावाची प्रकाशन संस्था होती. एकदा बोरकरांनी महादेवशास्त्र्यांकडे विषय काढला की, पाडगांवकरांचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध करायचाय. आणि बोरकरांनी पुण्याला माझी गाठ घालून दिली महादेवशास्त्रींशी. पुण्याला मी त्यांच्या घरी गेलो बोरकरांबरोबर. माझ्या काही कविता मी त्यांना ऐकवल्या. म्हणजे त्या वेळी मी कविता गाऊन म्हणत असे. त्यांना माझ्या कविता खूप आवडल्या. आणि त्यांनी माझा 'धारानृत्य' हा पहिला कवितासंग्रह त्यांच्या 'ज्ञानराज प्रकाशन' या प्रकाशन संस्थेतर्फे काढायचं मान्य केलं. त्या काळात आचार्य जावडेकर आणि आचार्य भागवत यांचा वैचारिक क्षेत्रात दबदबा होता. मला असं वाटत होतं की, या माझ्या पुस्तकाला आचार्य भागवत यांनी प्रस्तावना लिहावी. पण धीर कसा होणार? एक दिवस त्यांना कुणीतरी सांगितलं की, असा एक मुलगा आहे, त्याचं कवितेचं पुस्तक निघतंय आणि त्याची अशी इच्छा आहे की प्रस्तावना तुम्ही लिहावी. त्या वेळी ते म्हणाले होते की, 'मी कविता ऐकल्याशिवाय प्रस्तावना कशी लिहिणार?' मग आचार्य जावडेकरांच्या घरी आचार्य भागवत आलेले असताना समोर ते दोघे बसलेले होते आणि 'धारानृत्य' या कवितासंग्रहातल्या दोन-चार कविता मी त्यांना वाचून दाखवल्या. त्यांना त्या खूप आवडल्या. त्या वेळी तो संपूर्ण संग्रह म्हणजे पन्नास कविता असतील. तो संपूर्ण संग्रह त्यांनी तिथे ऐकून घेतला आणि आचार्य भागवत म्हणाले, "मी अगदी आनंदाने ही प्रस्तावना लिहीन." आणि माझ्या पहिल्या संग्रहाला आचार्य स. ज. भागवत यांनी प्रस्तावना लिहिली.

जिप्सी हा माझा दुसरा कवितासंग्रह तयार होता. मला आठवतंय, माझी आणि रामदासची ओळख आमचा दोघांचा एक मित्र भालचंद्र देसाई याने करून दिली. एका कुठल्यातरी इराण्याच्या हॉटेलमध्ये आम्ही चहा

घेतला आणि तिथं विषय निघाला. त्या आधी रामदासने मला वाटतं, कुणाचाच कवितासंग्रह प्रसिद्ध केला नव्हता. नुकताच त्यांचा तो विचार झाला होता. १९५३ साली माझा **जिप्सी** हा दुसरा कवितासंग्रह रामदास भटकळांनी प्रकाशित केला.

जिप्सी नंतर माझे सात-आठ कवितासंग्रह पॉप्युलर प्रकाशनाने प्रसिद्ध केले. मला एक गोष्ट आवडून सांगावीशी वाटते की, ही पुस्तकं पॉप्युलर प्रकाशनाकडे देताना मी केवळ व्यवसाय म्हणून त्याच्याकडे पाहिलेलं नाही. कुणीतरी माझी पुस्तकं प्रसिद्ध केलीच असती. पण त्याच्यातली आनंदाची गोष्ट अशी की, एक संवेदनशील कलावंत म्हणून एक खोल प्रतिसाद मिळावा असं वाटत असतं. रामदास भटकळ हे अतिशय बुद्धिमान आणि उत्तम वाचन केलेले रसिक आहेत. त्यांना कविता जशी कळते तशी फारच थोड्या लोकांना कळत असेल. स्वतःच्या वाचनाविषयी- मराठी म्हणा, इंग्रजी म्हणा- ते स्वतः फारसे बोलत नाहीत; पण रामदास भटकळ हा केवळ... केवळ व्यावसायिक पुस्तकं छापणारा प्रकाशक नाही. तर तो अतिशय उत्तम समीक्षक... समीक्षादृष्टी असणारा आणि कविता जाणणारा असा माणूस आहे. आणि म्हणून मला अभिमान आहे की, असा प्रकाशक मला मिळाला. माझे दोन्ही प्रकाशक असे आहेत. १९५० ते ७८ या काळात पॉप्युलरने माझी पुस्तकं प्रसिद्ध केली आणि १९७८ नंतर मौज प्रकाशन म्हणजे श्री. पु. भागवत यांनी. १९४८ साली म्हणजे मी एकोणिस वर्षांचा असताना 'सत्यकथे'ने एप्रिल महिन्याच्या माझी अंकात पहिली कविता छापली. तेव्हापासून 'सत्यकथे'त आणि 'मौजे'त माझं लेखन प्रसिद्ध होऊ लागलं आणि नंतर नंतर माझ्या पुस्तकांचं प्रकाशन मौज करू लागलं. पण रामदास काय आणि श्री. पु. भागवत काय! दोघेही एका जातीचे प्रकाशक आहेत. ते वाड्मयावर प्रेम करणारे आहेत. कविता खोल आतून कळणारे असे प्रकाशक आहेत. दोघांच्या बाबतीतली आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पुस्तक सुंदर काढणं, प्रॉडक्शन ज्याला आपण म्हणतो ते अतिशय प्रेमाने करणं आणि सौंदर्यदृष्टी बाळगून काढणं. पुस्तक सुंदर निघालं की एक प्रकारचा अभिमान वाटणं ही गोष्ट दोघांच्याही बाबतीत सारखीच आहे. जसे आम्ही अगदी आतून कविता करतो तसे ते अगदी आतून कविता प्रकाशित करतात.”

आदली पाने

शंकर काशीनाथ गर्गे ऊर्फ दिवाकर (१८८९-१९३१) यांना मराठी साहित्यात 'नाट्यछटाकार' ह्या नावाने ओळखले जाते. नाट्यछटा हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण असा साहित्यप्रकार प्रथमतः १९१३ पासून प्रकाशित होऊ लागला. सुमारे साठ-सत्तर पृष्ठांच्या या नाट्यछटांनी दिवाकरांना साहित्यविश्वात मानाचे स्थान मिळवून दिले होते. नाट्यछटांव्यतिरिक्त दिवाकरांनी निपात्रीसंवाद, एकांकिका, नाटक, आत्मसंवाद, लघुकथा, ललित गद्य असे विविध स्वरूपाचे लेखन केले. केशवसुतांच्या चरित्राचे आणि कवितांचे मूलभूत स्वरूपाचे संशोधन केले. आपल्या काळातील नाट्य व साहित्यविश्वाचे अंतरंग ज्यांतून प्रकट होईल अशी पत्रे आणि रोजनिश्यांतील नोंदी लिहून ठेवल्या होत्या. यांतील काही लेखन त्या काळात प्रकाशित झाले तर काही अप्रकाशित स्वरूपात तसेच पडून होते. सरोजिनी वैद्य यांनी अतिशय परिश्रमपूर्वक हे सर्व साहित्य मिळविले आणि त्यांवर उत्तम संपादकीय संस्कार करून **समग्र दिवाकर**ची 'श्रेयस्' आवृत्ती १९९६ मध्ये वाचकांसमोर आली. सरोजिनी वैद्य आणि पॉप्युलर प्रकाशन यांचे ऋणानुबंध अतिशय जिवाच्याचे होते. त्यांचे **श्रीमती काशीबाई कानिटकर : आत्मचरित्र आणि चरित्र** पॉप्युलरने प्रकाशित केले आहेत.

'दिवाकर' ह्या पी.एच.डी. च्या प्रबंधासाठी त्यांना डॉक्टरेट मिळाली. नंतरही त्यांचे दिवाकरांवरील संशोधन चालू होते. आणि या संशोधनातूनच त्यांनी दिवाकरांचे अनुपलब्ध लेखन मिळवून त्यांची ऐतिहासिक दृष्टीने समीक्षाही केली. या लेखनाचे साहित्यप्रकारानुसार वेगवेगळे विभाग करून त्याला स्वतंत्र प्रास्ताविके लिहिली आहेत. यांबरोबर दिवाकरांचे समग्र चरित्र, विषयाशी संबंधित तेरा परिशिष्टे व इतर महत्त्वपूर्ण मजकुरामुळे या आवृत्तीचे संदर्भमूल्य निश्चितच वाढले आहे. एकूण ६९४ पृष्ठांच्या या ग्रंथात दिवाकरांनी लिहिलेले व दिवाकरांसंबंधी लिहिले गेलेले सर्व महत्त्वपूर्ण लेखन एकत्रित झालेले आहे. एका वैशिष्ट्यपूर्ण पण अल्पजीवी ठरलेल्या साहित्यप्रकाराचे जनक म्हणून आज असणारी दिवाकरांची ओळख अधिक व्यापक झाली आहे.

मराठीतील अनेक उत्तमोत्तम परंतु दुर्मीळ झाल्याने विस्मृतीत गेलेले ग्रंथ तसेच महत्त्वाच्या साहित्यिकांचे समग्र साहित्य आज उपलब्ध असलेल्या सर्व संदर्भासह एकत्रितपणे प्रसिद्ध करावे या उद्देशाने 'श्रेयस् ग्रंथ योजना' या प्रकल्पाची सुरुवात झाली. यातील **संपूर्ण स्मृतिचित्रे** हा ग्रंथ आम्ही प्रथम प्रसिद्ध केला. त्याला वाचकांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद लाभला आणि आमचा हुरूप वाढला. या योजनेतील उर्वरित आठ ग्रंथ म्हणजे **माझा नाटकी संसार**, **समग्र दिवाकर**, **क्रिस्तपुराण लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह**, **श्यानकान्तची पत्रे**, डॉ. **आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र**, **समग्र केशवसुत** व **समग्र बालकवी** हे होत. अक्षर वाङ्मय ठरलेले हे नऊ ग्रंथ 'लायब्ररी एडिशन'मध्ये पॉप्युलरच्या यादीत दिमाखात मिरवत आहेत याचा अभिमान वाटतो.

समग्र दिवाकर या ग्रंथातील नाट्यछटा हा विभाग तसा वाचकांच्या परिचयाचा मात्र निपात्री संवादही तितकेच खुमासदार आहेत याचे उदाहरण म्हणजे 'सुट्टी! शाळेला सुट्टी! हा निपात्रीसंवाद! वाचता वाचता त्या पात्राचे व्यक्तिचित्र त्या वेळची एकूणच परिस्थिती सहजपणे डोळ्यांसमोर उभी करण्याची ताकद या संवादात निश्चितच आहे.

सुट्टी! शाळेला सुट्टी!!

[स्थळ : रस्ता. सकाळी साडेसात वाजण्याची वेळ. समोर पलीकडे जी गगनचुंबी इमारत दिसत आहे. ती एका अँग्लोव्हरनॅक्युलर शाळेची असून तिच्या दरवाज्यावर एक माणूस चतकोर कागदाचा तुकडा चिकटवीत आहे. इतक्यात दहा-बारा वर्षांचा एक मुलगा धावत धावत येऊन तो लिहिलेला कागद वाचू लागतो. जवळच गटारात मेलेले एक कुत्रे पडले आहे. आलेले चिरंजीव टुणकून उडी मारून-]

सुट्टी! सुट्टी!! बंड्या! विषया! असे गोंधाल! आज शाळेला सुट्टी आहे!!

आँ! काय म्हणतोस? शाळेला आज सुट्टी! वा वा! फार छान झाले!

अरे, पण ती कशाबद्दल?

रावबहादूर कोणतेसे ते - वारले म्हणून.

कोण रे हे?

असतील कोणीतरी! आपल्याला काय, सुट्टी मिळाल्याशी कारण!

अरे, हा देशपांड्या आला बघ! कम् ऑन्, बी क्रिक!

ए पांड्या! कुठे मंडईत निघालास वाटते? लेका! शाळेला कशी छान

सुट्टी मिळाली आहे, अन् मंडईत काय चालला आहेस?

शाळेला सुट्टी! कशावरून?

ही बघ! ही नोटीस बघ! उगीच नाही!

खरंच की! अरे, मग आज आपली गणिताची परीक्षा बुडाली!

बुडू दे रे! मोठा आला आहे लेकाचा अभ्यासी!

अन् काय रे, इतका अभ्यास करून काय भीक मागायची, होय?

बरं, चल आता. मला त्या बाळ्याला अन् रामड्याला आताच्या आता जाऊन कळवलंच पाहिजे, नाही तर उगाच त्यांना हेलपाटा पडेल!

आणि हो! मीही त्या आगाशाला अन् सहस्रबुद्ध्याला जाऊन कळवतो!

पण ते लांब नाही का राहात?

असेनात! आता हा पळत जाऊन त्यांना कळवून येतो!

पण हे बघ ए! वाटेत त्या जॉर्ज वॉशिंग्टनला नाही दाद लागू घ्यायची बरं का!

कोणाला? त्या पिंग्याला ना? नाव कशाला!

पडू दे लेकाच्याला चांगला हिसका! जिथे तिथे चोंबडेपणा करायला हवा!

तर काय! अरे, याने उठून सांगितले म्हणून, नाही तर मास्तरांना पत्ता लागत नव्हता कोणी कोयंडा काढला याचा!

अन् मी म्हणतो, खिडकी फडफडा वाजत राहिली असती, तर याच्या काय काकाचे गेले असते!

वा! हे काय बोलणे! अभ्या... च् बुडतो ना!

पिटला पाहिजे धरून साल्याला एकदा!

हे आले एक दुसरे शहाणे! केव्हाचे आम्ही इथे उभे आहोत! आणि हे-

काय हो गुंडेश! अभ्यास करून करून काय मरायचे आहे वाटते?

खबरदार लेका, पुस्तकाला आज हात लावशील तर! कशी झकास सुट्टी मिळाली आहे आणि चालला म्हसोबा अभ्यास करायला!

पण माय् डीअर गोपाल, ही सुट्टी कशाबद्दल आहे? कशाबद्दल? हे कुत्रे मेल्याबद्दल!

हः! हः! हः!

अरे, ह्योतर आपला मोत्या! भोव्! भोव्!

सबूर! ही कुठल्या बरे शाळेतली मुले येताहेत?

काय हो, शाळेला आज सुट्टी आहे म्हणे?

हो, आमच्या शाळेला आहे बुवा! तुमच्या शाळेला आहे की नाही कुणास ठाऊक!

एः! कसली त्यांची भिकार शाळा! ठेवली आहे त्यांना सुट्टी!

असू द्या हो शाळा आमची भिकार असली तर! तुमची मोठी श्रीमंत आहे ना?

हो, मग आहेच!

हॉः! आहे ठाऊक! परवाच तुमचे ते सुप्रिटेड पलीकडच्या त्या चौकात आ वासून उताणे पडले होते!

अहो पण शहाणे, सायकलवरून काय कोणीही पडेल! तुमच्या यांना तर धड चालताही येत नाही!

अरे, फेंगडोबा तर आहे शुद्ध!

अहो अहो, जरा तोंड संभाळून बोला!

काय, काय करणार हो तुम्ही?

दात पाडून टाकीन, ठाऊक नाही?

आणि आमचे हात काय केळी खायला गेलेत, होय?

थांबा! हात आटोपा! हात आटोपा! उभय शाळातील छकुल्यांनो, आज भांडण नाही! कशी नामी सुट्टी मिळाली आहे, तेव्हा पंत जेहेते म्हणतात:-

काय म्हणतात बरं- का....य?

की बापहो!

“समरांगणी क्रिकेटच्या आपण आहोत शे उलट पाच।

परि समयी सुट्टीच्या आपण एकत्र एकशे पाच।।”

पुंडलीक वरदे हरि विठ्ठल।।

सीताऽकान्त...

हः! काय गमत्या आहे रे!

ओ हो हो! खूपच मुले आली आहेत शाळेतली आपल्या! सुट्टी! शाळेला सुट्टी!

आहे आहे, ठाऊक आहे! मला तर आधीच सर्वांच्या अगोदर कळले होते की, आज सुट्टी आहे म्हणून!

मोठा शहाणा! नोटीस चिकटवल्याबरोबर मी - मीच जर पहिल्याने ती पाहिली -

अहो पण दीड शहाणे! इथे तुम्ही पाहिली असेल, पण या पड्ड्याला तर सुप्रिटेडनी आधीच दाखवली होती! तिथे राहतो म्हटले मी! उगीच नाही!

हो का! मग रे काय!

बाकी आपले सुप्रिटेड मोठे छान आहेत, नाही?

हो तर! आणि शिकवतातही किती फक्कड!

मारण्याचे म्हणून नाव नाही! रामराजा आहे बिचारा!

नाही तर ते मागचे! अहाहा! काय पण -

गेल्या वर्षी नाही? असेच कोणीतरी मेले होते, तर या बाबाने आपली एक वाजता सुट्टी दिली!

एक वाजता कुठली असेल? अरे, त्या वेळेला तर भाई नोटीस काढली?

आणि तीही बाबा अशशी काही काढली की, शेवटच्या वर्गातून वाचून यायलाच मुळी चार वाजले! त्याच्यापुढे मग घंटा!

छे, छे! काटाच काढला त्यांनी पोरट्यांचा!

आणि असे पिटून काढले की ज्याचे नाव ते! धर पोर की पीट! धर पोर की पीट! हा सपाटा!

बरं शिकवण तरी धड?

हीः! वर्गात आले की उगीच काही तरी व्या... व्या...

हः! हः! हः!

बरं, पण ए बंपर! आज तुला लवकर खेळायला आले पाहिजे! काल माझी पहिल्या बॉल्ला वुइकेट घेतलीस नाही का? थांब! आज चांगलाच तुला पिटून काढतो!

अबे जारे! नाही तुझा पहिल्या बॉल्ला त्रिफळा उडवला तर कशाला पाहिजे!

थांबा! हे आले एक शिष्ट!

मामाच आहे लेकाचा! चांगले सांगतो आहे की सुट्टी आहे म्हणून, तर म्हणे-

नको, तसे नको बुवा! मला आपली नोटीसच वाचून पाहू दे!

हं पॅहा! नीट चांगले डोळे वासून पहा!

बाकी का-य मोठीशी सुट्टी मिळाली आहे! दोन वाजता नाही तरी मिळालीच असती!

उः! हे मोठे वाईट झाले! शनिवारीच सुट्टी आली हे नाही ठीक झालं! पेक्षा गेल्या सोमवारी आली असती की नाही-

हां, हां! म्हणजे फारच बहार उडाली असती! कारण, शनिवारी अर्धी-आणि रविवार तर काय आपल्या बापजाद्यांचाच!

लगेच मग सोमवारची ही संबंध!

पुढे मंगळवारी नारळी पौर्णिमा, अन् बुधवारी श्रावण्या!

गुरुवारी गव्हर्नरसाहेब आले म्हणून, अन् शुक्रवारी येऊन गेले म्हणून!! म्हणजे ओळीने आपला सहा साडेसहा दिवस चालला आहे धडाका!

हं- अं! बरे चला! नशीबच आपले फुटके, त्याला काय करायचे बाबा!

म्हणून म्हणतो की, हे सुट्टीसाठी टाहो फोडणाऱ्या जीवांनो,

दुदैवाने वेळ साधिली म्हणुनी ऐसे घडले,

इलाज नाही काही त्याला नशीबच अपुले फुटले,

तेव्हा स्वस्थ रहा। घरचा मार्ग आता सुधरा!।।

- १० ऑगस्ट १९१४

प्रकाशन, 'रत्नाकर', सप्टेंबर १९२९

‘श्रेयस्’ योजनेतील ग्रंथ

संपूर्ण स्मृतिचित्रे - रु. ४५०, माझा नाटकी संसार - रु. ३००,
क्रिस्तपुराण - रु. ४५०, लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह - रु. ४००,
समग्र दिवाकर - रु. ५००, श्यामकान्तची पत्रे - रु. ३५०,
डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र - रु. ४५०, संपूर्ण केशवसुत -
रु. ६००, समग्र बालकवी - रु. ४५०

मधली पाने

अशोक पाटोळे

कथाकार, नाटककार म्हणून साहित्यविश्वात प्रसिद्ध असलेले अशोक पाटोळे यांना लहानपणापासूनच लेखनाची आवड. १९७१ साली 'आयजीच्या जिवावर बायजी उदार' ही पहिली एकांकिका तर १९८४ साली झोपा आता गुपचूप हे पहिले नाटक प्रसिद्ध झाले.

कोणत्याही विषयाला नाट्यरूप देऊन उत्तम प्रसंग आणि संवाद यांतून ते यशस्वी करून दाखविणे हे कसब अशोक पाटोळे यांना साधले आहे.

झोपा आता गुपचूप, प्रा. वाल्मिकी रामायण, हीच तर प्रेमाची गंमत आहे यांसारख्या विनोदी किंवा फार्सिकल म्हणायला हरकत नाही अशा नाटकांपासून ते आई रिटायर होतेय आणि मी माझ्या मुलांचा यांसारख्या हृदयस्पर्शी नाटकांपर्यंत सर्व प्रकार त्यांनी यशस्वीरित्या हाताळले आहेत. 'फॅण्टसी'चा उपयोग ते निरनिराळ्या प्रकारे करीत असतात. यशस्वी नाटकांव्यतिरिक्त 'सातव्या मुलीची सातवी मुलगी' हा कथासंग्रह, 'पाटोळ्यांच्या पाचोळ्या' हा कवितासंग्रहही प्रसिद्ध झाला आहे. व्यावसायिक रंगभूमीवर त्यांची नाटके अत्यंत यशस्वी ठरलेली आहे. आई रिटायर होतेयने तर हिंदी आणि गुजराती रंगभूमीही गाजवली.

दूरदर्शन मालिकांचे तंत्र अवगत असलेले पाटोळे यांनी 'झोपी गेलेला जागा झाला', 'अधांतर', 'हृदपार', 'अध्यात् न मध्यात्', 'हसरतें' यांसारख्या अनेक यशस्वी मालिका लिहिल्या.

य. दि. फडके यांच्या 'शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य टिळक' या चरित्रग्रंथातील 'ताईमहाराज प्रकरण' आणि 'वेदोक्त प्रकरण' ही दोन प्रकरणे अशोक पाटोळे यांच्या वाचनात आली. आणि त्यातूनच अग्निदिव्य ह्या नाटकाचे कथाबीज रुजले. त्यानंतर अनेक ऐतिहासिक संदर्भ तपासून ह्या उत्कृष्ट नाटकाची निर्मिती झाली आणि रंगभूमीवर हे नाटक अल्पावधीतच यशस्वी ठरले, अनेक पुरस्कारांचे मानकरी ठरले. रचनेच्या दृष्टीनेही वेगळेपण दर्शविणाऱ्या ह्या नाटकाला समीक्षकांनीही सन्मानित केले. नाटकातील सामाजिक आशय, शाहू महाराजांचा जातिभेदविषयक संघर्ष आणि टिळक-शाहू महाराज यांच्यातील खटकेबाज संवाद यांमुळे या नाटकाला एक वेगळीच उंची प्राप्त झाली आहे. ह्या नाटकामुळे विस्मरणात गेलेला आणि सद्यःस्थितीत महत्त्वाचा ठरणारा ऐतिहासिक संघर्ष पुन्हा एकदा प्रेक्षकांसमोर आला आहे.

अग्निदिव्य

अंक दुसरा : प्रवेश चौथा

टिळक : वेदोक्तांच्या बाबतीत आपणास पाठिंबा देण्याचा प्रश्नच नव्हता - कारण आपण तो कधी मागितलाच नव्हता.

छ. शाहू : एक मित्र म्हणून आम्ही तो गृहीत धरला होता.

टिळक : अन्यायाचा पाठपुरावा आम्ही कधी केला होता?

छ. शाहू : आम्ही कुणावर अन्याय केला होता?

टिळक : ब्राह्मणांची वतनं हिरावून घेऊन ब्राह्मणेतरांना बहाल करणं हा अन्याय नव्हता?

छ. शाहू : ब्राह्मणांनी आम्हांला आमच्या तोंडावर शूद्र म्हटलं हा तुम्हांला अन्याय वाटला नाही?

टिळक : त्यासाठी एवढं टोकाला जायची गरज नव्हती! ब्राह्मणांच्या पोटी जन्माला आलो हा काय आमचा दोष आहे?

छ. शाहू : आणि आम्ही नाही आलो हा काय आमचा दोष आहे?

टिळक : एक राजा म्हणून आपण जरा संयमाने वागायला हवं होतं.

छ. शाहू : म्हणजे काय करायला हवं होतं? आम्हांला जोड्याची किंमत न देणाऱ्या पुरोहित वर्गाचे पाय चाटायचे होते?

टिळक : सत्तेचा वापर करून त्यांना टाचेखाली चिरडायचीही गरज नव्हती!

छ. शाहू : टाचेखालीच चिरडायचं असतं तर तुमच्यापर्यंत त्यांना पोहोचूच दिलं नसतं... एवढं सगळं होऊनसुद्धा ह्या आप्पासाहेबांना आम्ही किती सन्मानाने वागवलं ते विचारा त्यांना. त्यांनी एवढी बेइमानी केली तरी त्यांच्या दोन वेळच्या अन्नाची कामयची सोय करून ठेवलेली आहे आम्ही. इनामं जप्त केली तरी त्यांच्या मानाशी इमान राखलं आम्ही. वेदोक्तांचा आमचा अधिकार तपासून बघण्यासाठी जी समिती आम्ही नेमली त्या समितीचे अध्यक्ष म्हणून आप्पासाहेबांना नेमलं होतं आम्ही.

टिळक : पण वाड्यातल्या बहुसंख्य ब्राह्मणांना हाकलून त्यांच्या जागी ब्राह्मणेतर समाजातल्या लोकांना भरती केलंत त्याचं काय?

छ. शाहू : आपण तेल्या-तांबोळ्याचे पुढारी समजले जाता ना? मग ब्राह्मणेतर समाजातल्या लोकांना भरती केल्याबद्दल आपणास आमचा राग का असावा? उलट जातीजातींमधला भेदभाव नष्ट करण्याच्या प्रयत्नांबद्दल आपण आम्हांला शाबासकी द्यायला हवी होती! तुम्हांला अलीकडे जी लोकमान्य म्हणून पदवी मिळालीय ती काय फक्त ब्राह्मणांनी दिलीय? आणि अलीकडच्या एका भाषणात आपणच म्हटलं होतं ना की, स्वर्गात जर जातीभेद असेल तर आम्हांला स्वर्गसुद्धा नको. की देशभक्त लोकमान्य टिळक वेगळे आणि सनातनी बाळ गंगाधर टिळक वेगळे?

टिळक : राजकारणात सगळ्यांना सांभाळून घ्यावं लागतं!

छ. शाहू : तुम्ही फक्त जातीतल्या लोकांना सांभाळून घेतलंत टिळक.

टिळक : हे खोटं आहे.

छ. शाहू : 'वेदोक्तांचं खूळ' ह्या मथळ्याखाली आलेले अग्रलेख आपण तुरुंगाच्या वाऱ्या करून विसरलेले दिसता.

टिळक : त्या वेळची परिस्थिती वेगळी होती. स्वराज्याच्या चळवळीत जे आम्हांला मदत करतात त्या सुशिक्षित वर्गाला दुखवून चालणार नव्हतं!

छ. शाहू : म्हणून तुम्ही आम्हांला दुखवलंत! दोन मोठमोठे अग्रलेख लिहून आम्हांला शूद्र ठरवलंत.

प्रो. विजापूरकर : ते अग्रलेख बळवंतरावांनीच लिहिलेले असतील कशावरून?

भास्कर जाधव : विजापूरकर! अग्रलेख कुणीही लिहिला असला तरी त्याची जबाबदारी संपादकालाच उचलावी लागते.

छ. शाहू : त्या अग्रलेखामुळेच कोल्हापुरातल्या ह्या ब्राह्मणांना फावलं.

राणीसाहेब : तेव्हापासून आमच्यावर हल्लाच चढवला त्यांनी!

छ. शाहू : आमच्याकडे वेदोक्त धर्मविधी करणाऱ्या ब्राह्मणांना वाळीत टाकलं. आमच्या घरात कलह माजवण्याचा प्रयत्न केला.

राणीसाहेब : ह्या आप्पासाहेबांनी तर आमच्या आजारी माँसाहेबांना घाबरवून सोडलं.

छ. शाहू : आम्ही विलायतेला जायला निघालो तर आम्हांला साधा आशीर्वादसुद्धा द्यायला नकार दिला ह्यांनी!

आप्पासाहेब : त्या वेळेचे सगळे निर्णय समस्त ब्राह्मणांनी एकत्र येऊन घेतलेले होते.

भास्कर : आणि तुम्ही त्यांचे पुढारी!

राणीसाहेब : महाराजांच्या जिवाला धोका आहे हे सूचित करण्यासाठी रक्ताने माखलेल्या हातांचे पंजे उमटवलं होते - वाड्याच्या भिंतीवर!

छ. शाहू : तुमच्या पाठिंब्यामुळे सगळा पुरोहित वर्ग इतका शेफारला होता की, आमच्या माँसाहेबांवर अंत्यसंस्कार करायला नकार दिला ह्यांनी. (भरल्या गळ्याने) पाच तास - तब्बल पाच तास कोल्हापूरच्या महाराणीचं कलेवर संस्कारांची वाट बघत पडून होतं पंचगंगेच्या काठावर! (वातावरण सुन्न होतं.) हा अन्याय नव्हता आमच्यावर? का नाही मग तुमची लेखणी झिजली त्या वेळी आमच्या बाजूने? की माणुसकीपेक्षा आपल्याला आपली जात महत्त्वाची वाटली!

टिळक : (क्षणभराने) हे सगळे प्रश्न धार्मिक प्रथांशी आणि चालीरितींशी निगडित आहेत.

छ. शाहू : आपल्या ह्या वृत्तीमुळेच आज महाराष्ट्रात जातीभेद टिकून आहे.

टिळक : जातीभेद हा संपूर्ण स्वतंत्र विषय आहे. तो विषय सामाजिक सुधारणांच्या अंतर्गत येतो.

छ. शाहू : सामाजिक सुधारणा हे आपलं कर्तव्य नाही?

टिळक : तो आमचा प्रांत नाही! आणि तुम्ही ते काम करताय ना समर्थपणे- अस्पृश्यता निवारण संघ, मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण, प्रत्येक जातीसाठी वेगळी वसतिगृहं!

छ. शाहू : आम्ही तर ते करतोच आहोत! पण तुमचा थोडा जरी हातभार लागला असता तरी देशातला जातीभेद नष्ट व्हायला मदत झाली असती!

टिळक : जातीभेद नष्ट होणे कालत्रयी शक्य नाही, महाराज. ह्या मातीत रुजलेली ही अशी कीड आहे की, शेकडो शाहू आणि हजारो टिळक जन्माला आले तरी काही उपयोग होणार नाही.

छ. शाहू : का नाही होणार? शिक्षणाचा योग्य प्रसार केला तर-

टिळक : शिक्षणाचा ह्याच्याशी काहीएक संबंध नाही, महाराज. शिक्षणामुळे फारतर जातीच्या जोरावर काय काय सवलती मिळू शकतात हे कळेले. एवढाच फायदा होईल.

(महाराज काही बोलायचा प्रयत्न करतात तोच-)

शिक्षणाबद्दल आपल्याला एवढा भरवसा होता तर मग वेगवेगळ्या जातींसाठी वेगवेगळी वसतिगृहं का काढावी लागली आपल्याला? सगळ्या जातींसाठी एकच वसतिगृह काढण्याचा तुमचा प्रयत्न का फसला? तिथेही जातीभेद निर्माण झाला म्हणूनच ना?

छ. शाहू : पाच हजार वर्षांचे संस्कार पाच वर्षांत कसे पुसले जातील टिळक? पण म्हणून अजिबात प्रयत्नच करायचे नाहीत? कुणीतरी पाऊल पुढे टाकणं गरजेचं आहे.

टिळक : हे असं पुढे पाऊल टाकण्याचं श्रेय आपण जरूर घ्या महाराज! आम्हांस तरी एका आयुष्यात हे कार्य शक्य नाही. शेवटी प्रत्येकाचं एक जीवित कार्य असतं. आमचं जीवित कार्य धर्माच्या चौकटीत राहून राजकारण करणं आहे - आपलं जीवित कार्य राजकारणाच्या चौकटीत राहून धर्मकारण करणं असेल.

छ. शाहू : आणि ते आम्ही जन्मभर करत राहू! बघाल तुम्ही टिळक! एक दिवस असा येईल की हिंदू धर्मातले सगळे भेदभाव नष्ट होतील - एक असा हिंदू धर्म उदयाला येईल की, ज्यात जातपात अस्तित्वात नसेल.

टिळक : मग त्या धर्माचं नाव काहीतरी वेगळं असेल - श्रेष्ठ हिंदू वगैरे! एरव्ही जातपातविरहित हिंदू धर्म ही कल्पना सध्यातरी अशक्य कोटीतली आहे. असो. आपणास आपल्या ह्या महान कार्यासाठी आमच्या शुभेच्छा! येतो आम्ही, राणीसाहेब! (दरवाजाजवळ जाऊन) जाता जाता एकच सांगतो, जर आपण आपल्या ध्येयाशी प्रामाणिक राहिलात, तर महाराष्ट्राचा इतिहास छत्रपती शाहू महाराजांच्या नावाखेरीज पूर्ण होणार नाही.

(निघून जातात. पाठोपाठ आप्पासाहेब राजोपाध्ये व प्रो. विजापूरकर, भास्कर जाधव इ. जातात.)

राणीसाहेब : टिळक आपल्या बाजूने असते तर किती बरं झालं असतं! (गवाक्षातून बघत राहतात.)

छ. शाहू : उलट टिळक आपल्या बाजूने नाहीत ही त्या अंबामातेची कृपाच समजा, राणीसाहेब. ह्या वेदोक्त प्रकरणात त्यांनी थोडी जरी आपली बाजू घेतली असती तर आपली वाढ खुंटली असती. तावून सुलाखून निघाल्याशिवाय सोनं जसं चमकत नाही तसंच अडचणी आल्याशिवाय माणसाचाही कस लागत नाही. आपल्या आयुष्यात हे अग्निदिव्य आलं नसतं तर सामान्य माणसाच्या व्यथा आपल्याला कधीच कळल्या नसत्या - त्याचं दुःख आपल्यापर्यंत कधीच पोहोचलं नसतं. पण टिळक हे फक्त निमित्त मात्र आहेत. कर्ता करविता तर ती अंबाभवानी आहे. आपण फक्त त्या जगन्मातेकडे प्रार्थना करायची की, सामान्य माणसासाठी काहीतरी करायची आमची ही तळमळ आता कधीही विझू देऊ नकोस, मग त्यासाठी अशी हजारो 'अग्निदिव्य' करावी लागली तर बेहत्तर. जय अंबाभवानी!

(घंटानाद सुरू होतो - पडदा सरकू लागतो.)

अशोक पाटोळे यांची पॉप्युलर पुस्तके

आई रिटायर होतेय - रु. ८०, प्रा. वाल्मिकी रामायण - रु. ४०, हीच तर प्रेमाची गंमत आहे - रु. ८०

पुढली पाने

गोविंद पुरुषोत्तम देशपांडे

विविध चित्रपट, नाटक, दूरदर्शन मालिका यांतून सर्वसाधारणपणे राजकारण हा विषय उपहासात्मक अथवा विनोदी अंगाने सादर केला जातो. त्यामुळे त्यातील गांभीर्य लोप पावून आज राजकारण हे विनोदाचा विषय ठरले आहे. मात्र ही परिस्थिती किंवा विचार अतिशय गंभीर आहे. याचे भान जाणीवपूर्वक जपणारे मोजकेच लेखक आहेत, त्यांतील महत्त्वाचे म्हणजे गोविंद पुरुषोत्तम देशपांडे! जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठातील 'स्कूल ऑफ इंटरनॅशनल स्टडीज'मध्ये प्राध्यापक म्हणून बरीच वर्षे अध्यापनाचे कार्य त्यांनी केले. साहित्यक्षेत्रात निबंधकार व नाटककार म्हणून विशेष लेखन केलेल्या गो. पुं. चे उद्ध्वस्त धर्मशाळा हे पहिले नाटक १९७४ साली अतिशय गाजले. त्यानंतर चाणक्य विष्णुगुप्त, एक वाजून गेला आहे, मामकाः पांडवाश्चैव, अस्सा नवरा सुरेख बाई, अंधारयात्रा, रस्ते ही नाटके आजही महत्त्वाची मानली जातात.

शेवटचा दिस हे त्यांचे लवकरच प्रकाशित होणारे नाटक अशाच धर्तीचे. बुद्धिवादी व ध्येयनिष्ठ राजकारण करणाऱ्या गटांमधील प्रेम, स्पर्धा, संपत्ती, असूया अशा विविध मानवी विकारांना गो. पुं.नी आपल्या शब्दांत अत्यंत तरलपणे चित्रित केले आहे. एक वेगळा विषय हाताळून सद्यस्थितीतील महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करून गो. पुं.नी नाटक एका विलक्षण उंचीवर नेऊन ठेवले आहे. या नाटकाला संतसाहित्याचे गाढे अभ्यासक आणि समीक्षक डॉ. सदानंद मोरे यांची अभ्यासपूर्ण अशी प्रस्तावना लाभली आहे. या प्रस्तावनेतून डॉ. मोरे यांनी गो. पु. देशपांडे यांच्या समग्र नाट्यलेखनाबरोबर प्रस्तुत नाटकातील अनेक बारकावे, त्यामागील लेखकाची भूमिका स्पष्ट करून दाखविली आहे. या प्रस्तावनेतील काही भाग वाचकांसाठी देत आहोत.

शेवटचा दिस

प्रस्ताविक - डॉ. सदानंद मोरे

समकालीन मराठी नाट्यसृष्टीत गो. पु. देशपांडे यांचे स्वतःचे असे अनन्यसाधारण व एकमेव स्थान आहे. तसे पाहिले तर संघर्ष हा नाटकाचा आत्माच मानला जात असल्यामुळे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचा संघर्ष जवळ जवळ प्रत्येक नाटकात असतो. त्यामुळे तो गो. पुं.च्याही नाटकांत असणारच. परंतु गो. पुं.च्या नाटकातील संघर्ष हा विशेषतः वैचारिक किंवा तत्त्वप्रणालींमधील संघर्ष असतो. कधी कधी तो एकाच तत्त्वप्रणालीचे वेगवेगळे अन्वयार्थ लावणाऱ्या व्यक्तींमधील/गटांमधील असतो.

वास्तविक पाहता अशा प्रकारचे वैचारिक संघर्ष नियतकालिके, चर्चासत्रे या माध्यमांमधूनही पाहायला मिळतात. परंतु त्यांना कोणी नाटक म्हणत नाही. किंबहुना अशा प्रकारच्या वैचारिक आंदोलनाचे नाटक होऊ शकते का याबद्दल अनेकांना संभ्रम असतो. कारण त्यांना असे वाटते की नाटकातील संघर्ष हा भावनिकच असायला हवा.

अशा संभ्रमित लोकांचा संभ्रम मोडून काढण्याचे काम गो. पु. देशपांडे गेली कित्येक वर्षे केवळ सैद्धान्तिक पातळीवरील युक्तिवादाच्या आधारे नव्हे तर प्रत्यक्ष त्या प्रकारची नाटके लिहून व ती रंगभूमीवर आणून करीत आहेत. अर्थात गो. पुं.च्या नाटकांच्या प्रेक्षकांचा एक प्रगल्भ रसिक वर्ग आहे. त्याची स्वतःची अशी एक अभिरुची सिद्ध झालेली आहे. त्याला समाजकारण-राजकारणातील विविध प्रवाहांचे ज्ञान असणे अपेक्षित असते. उपमाच देऊन सांगायचे झाले तर संगीताची रुची तशी आपणापैकी बहुतेकांना असली तरी शास्त्रीय संगीताचा आस्वाद घेणारा एक वेगळाच वर्ग असतो तसे गो. पुं. च्या नाटकांचे आहे.

सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने विचारप्रणाली या तर्ककर्मकश व रुक्ष असू शकतात आणि त्यामुळे त्यांची चर्चा त्यांना कंटाळवाणीही वाटण्याची शक्यता असते. परंतु विचारप्रणालीचे गंभीरपणाने आकलन करून घेऊन त्यांच्या यथार्थतेची खात्री पटून ज्यांनी त्यांना आत्मसात करून आपल्या व्यक्तित्वाचा भाग बनवलेला असतो त्यांची या विचारप्रणालींमध्ये भावनिक गुंतवणूक होत असतेच. ते त्यांच्याकडे सेमिनारमधील तटस्थपणे पाहू शकत नाहीत. विचारप्रणालीचे अस्तित्व हा त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवनमरणाचा प्रश्न वाटतो आणि मग त्यांच्या कृतींमधून आपोआपच नाट्य साकारते. हे नाटक पकडणे 'येत्या गबाळ्याचे' काम नव्हे. असे नाट्य पकडण्यात म्हणजेच वैचारिक संघर्षाचे दृश्य काव्य करण्यात गो. पु. वाकबगार आहेत. नाट्यतंत्राला अपेक्षित असलेला बांधेसूदपणाही त्यांच्या कथानकात असतो आणि त्यांची वेगवेगळी पात्रे आपापल्या वैचारिक भूमिका समर्थपणे पेलताना दिसतात. तसेच हा समर्थपणाही कमावलेला न वाटता स्वाभाविक वाटत राहतो.

डावी, अर्थात मार्क्सवादी चळवळ हे गो. पुं. च्या आकर्षणाचे आणि आकलनाचे लक्ष्य राहिलेले आहे. या चळवळीचा इतिहास तसा जेमतेम दीडदोन शतकांचा. गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धात ती भारतात रुजली म्हणजे भारतातील तिच्या इतिहासाला अजून शंभरी गाठायची आहे. या चळवळीत मार्क्सच्या सर्वकाल तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान आहे. परंतु स्वतः भारतामध्ये तत्त्वज्ञानाची जुनी परंपरा आहे. या परंपरेत मार्क्सवादी विचारधारेला अनुकूल व उपयुक्त ठरू शकतील अशी लोकमतादी जडवादी

दर्शनेही आहेत. गो. पुं.च्या नाटकातील साम्यवादी पात्रे केवळ प्रचारक व कार्यकर्ते नसतात. त्यांना आपल्या याही वारशाची जाणीव असते. त्यामुळे गो. पुं. ची नाटके लादलेल्या, उपन्या वा कृत्रिम वातावरणात घडत नसून अस्सल भारतीय वैचारिकतेच्या कोंदणात बसवलेली असतात...

...नाटकाच्या संपूर्ण कथानकाची येथे पुनरावृत्ती करण्याचे कारण नाही. परंतु एवढे सांगितलेच पाहिजे की साम्यवाद्यांमधील रक्तपाती दहशतवादाचे राजकारण करणारा गट आणि त्या गटाच्या अंतर्गत चाललेले दुसरे राजकारण कथानकाच्या केंद्रस्थानी आहे. या गटाच्या गाभ्यातील राजकारण रक्तरंजित असले तरी त्याच्या परिघावरील चेहरा लोकशाहीवादीच आहे आणि बदलत्या काळानुसार तो शांतताप्रिय स्वयंसेवी संघटनांच्या कार्यकर्त्यांमार्फत त्यांना अर्थातच अंधारात ठेवून आपली उद्दिष्टे बिनदिक्कतपणे साध्य करून घेत असतो. गटांमधील या धोरणाचा पाठपुरावा करणाऱ्या दिवाकर या नेत्याला व्यंकटेश नावाचा दुसरा कॉन्ग्रेस विरोध करतो. या दोघांच्या चर्चेमधून मार्क्स-लेनिनच्या विचारांचे वेगवेगळे पैलू तर उलगत असतातच, परंतु प्रश्नांची एकूणच अंगावर येणारी जटिलताही ध्यानात येते. वस्तुतः सैद्धान्तिक विवेचनात व्यंकटेश दिवाकरपेक्षा सरस असला तरी दिवाकर आपले म्हणणे रेटून पुढे नेण्यात यशस्वी होतो. व्यावहारिक निकडीपुढे सैद्धान्तिक आग्रह मागे पडतो. इतकेच नव्हे तर खुद्द व्यंकटेशची सहचारिणी अनसूयाच अशा कामासाठी नियुक्त होते. तिला साथ करणार असतो नागेश नावाचा दुसरा कॉन्ग्रेस. या नागेशचे अनसूयेवर एकतर्फी प्रेम असले तरी ती मात्र पहिल्यापासून व्यंकटेशशी एकनिष्ठ असल्यामुळे त्याला मुळीच दाद देत नसते. बुद्धिवादी व ध्येयनिष्ठ राजकारण करणाऱ्या गटांमधील प्रेम, स्पर्धा, असूया असे मानवी संबंध गो. पु. अत्यंत तरलपणाने चित्रित करतात...

...आपण सारे इच्छेने वा अनिच्छेने सततच कर्मरत असल्यामुळे आपणाला कर्माविषयी स्वतंत्रपणे विचार करायला सवडच मिळत नाही. पण तत्त्वचिंतकांनी कर्माविषयी खूप विचार केलेला आहे. अर्थात इतका विचार करूनही खुद्द भगवान कृष्णालाही 'गहना कर्मणो गतिः' असे म्हणावे लागले. यावरून या प्रश्नाचे गांभीर्य व जटिलता लक्षात यावी.

भारतीय दर्शनपरंपरेचा विचार केला तर बहुतेक सर्व दार्शनिकांनी कर्मसिद्धान्त मान्य केलेला असतो. कर्मसिद्धान्ताचा जास्तीत जास्त काटेकोर आविष्कार पूर्वमीमांसेत दिसून येतो.

कर्मसिद्धान्ताचा अंगिकार करण्याचे मुख्य प्रयोजन म्हणजे त्यामुळे कृतप्रणाश आणि अकृताभ्यागम या दोन आपत्ती टाळता येणे शक्य होते. कृतप्रणाश म्हणजे कर्त्याने केलेल्या कर्मांचे फळ त्याला न मिळणे आणि अकृताभ्यागम म्हणजे त्याने न केलेल्या कर्मांचे फळ त्याला भोगायला लागणे. गो. पुं.चे हे नाटक याच 'थीम'भोवती फिरत राहते. नाटकातील

शोकान्तिका त्यातूनच निष्पन्न होते आणि सर्वांत महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे गो. पुं.नी कर्मसिद्धान्त, हेगेल-मार्क्सची परिभाषा वापरून सांगायचे झाले तर, त्याच्या डोक्यावर उभा केला आहे. आणि अस्सल शोकान्तिकेसाठी ते आवश्यकच नाही. कर्मसिद्धान्ताचा काटेकोरपणे स्वीकार केला तर शोकांतिका उद्भवण्याचा प्रश्नच नसतो. जो जे करतो तो ते भोगतो यात शोककारक काय आहे? शोकांतिकेतील अटळता दर्शविण्यासाठी नियती, दैव यांचा आधार घेण्यात येतो. गो. पुं.नीही एकदोनदा 'दैव' कल्पनेचा उच्चार या नाटकात केला आहे. परंतु तो त्यांनी केला नसता तरीही चालले असते...

गो. पुं. चे नाटक प्राचीन भारतीय विचारपरंपरा आणि आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञान यांचा एक मनोहर गोफ आहे. एका बाजूला कर्मसिद्धान्ताचा विचार तर दुसऱ्या बाजूला 'मॉडर्न स्टेट'चे विश्लेषण. डाव्या संघटनेची निर्णयपद्धती आणि कार्यशैली तिच्या अंतर्गत काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे परस्परसंबंध. अशा एवढी नाटकाचा विषय न होणाऱ्या गोष्टी नाट्यमय रीतीने म्हणजे नाटकात यायला हव्यात तशा पद्धतीने या नाटकात येतात. नीलकंठ-गिरीजा आणि व्यंकटेश-अनसूया या जोडप्यांचा सूचक परंतु कदाचित त्यामुळेच रसनिष्पत्ती करणारा शृंगार तर या नाटकाचे एक बलस्थान आहे असे मी म्हणेन.

नाटककार आणि विचारवंत म्हणून एका पक्वदशेला पोहोचलेल्या गो. पुं.कडून आणखी अशाच नाटकांची अपेक्षा आहे. रशियाच्या पतनानंतर सैरभैर झालेल्या निष्ठावंत साम्यवादी कार्यकर्त्यांची जी काही अवस्था झालेली आहे ती अद्याप नाट्यविषय बनलेली दिसत नाही. जागतिकीकरणाच्या, उदारीकरणाच्या वावटळीत मार्क्सवादाची पुनर्रचना करण्याचे आव्हान हा राजकीय चिंतनाप्रमाणे भव्य कलाकृतीचाही विषय आहे.

आयुष्यभर रशियातील साम्यवादी राजवटीला शिव्या देणारे आचार्य रजनीश-ओशोनी मुक्त विचारांचे व आचारांचे वैकुंठ मानल्या गेलेल्या अमेरिकेचा आश्रय घेतला खरा, पण मरताना ते रशिया मोडण्यास जबाबदार असणाऱ्या गोर्बाचेव्हना शाप देत होते. मानवी जीवनातील अशा शोकात्म विसंगतींना न्याय देऊ शकेल असा गो. पुं. शिवाय दुसरा नाटककार मला दिसत नाही.

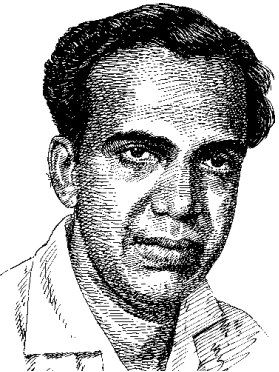
गोविंद पुरुषोत्तम देशपांडे यांचे उपलब्ध साहित्य

अंधारयात्रा - रु. ६०.००, एक वाजून गेला आहे - रु. २०.००,
चाणक्य विष्णुगुप्त - रु. ५०.००, मामकाः पांडवाश्चैव, अस्सा नवरा
सुरेख बाई! - रु. ३०.००, रस्ते - रु. ७०.००, इत्यादी इत्यादी
कविता - रु. ११०.००

मनःपूर्वक अभिनंदन

महाबळेश्वर येथे आयोजित केलेले ब्यांशेव्हे अखिल भारतीय साहित्य संमेलन अभूतपूर्व अशा वाद-विवादांमुळे गाजले. एकूणच सर्वत्र नाराजीचे वातावरण असताना समारोप सोहळ्यात 'कवितारती'चे सर्वेसर्वा आणि ज्येष्ठ कवी पुरुषोत्तम पाटील यांचा सत्कार ही समस्त मराठी साहित्याच्या दृष्टीने आणि विशेषतः पॉप्युलरच्या दृष्टीने समाधानाची व आनंदाची गोष्ट! गेली पंचवीस वर्षे अत्यंत निष्ठेने आणि निव्वळ कवितेच्या प्रेमापोटी एकट्याने चालविलेला 'कवितारती' बरोबरचा संसार आताच्या काळात दुर्मीळच! ह्या सत्कारात पुरुषोत्तम पाटील यांनी आपल्या मनोगतात म्हटले की, "आता दिवस फार थोडे राहिले आहेत, मी निराशावादी नाही, जगात कटू, वाईट, खूप काही घडते. त्यातून आपल्या मनाला निराशा येऊ देऊ नये."

समस्त कविताप्रेमी रसिक आणि पॉप्युलर परिवाराकडून पुरुषोत्तम पाटील यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!!

BETWEEN CASTE AND GENDER

दोन सहकारी आणि जेमतेम दहा लाख रुपये भांडवल एवढ्या बळावर एखादी प्रकाशनसंस्था आजच्या काळात कशी काय टिकून राहिल हा मोठा प्रश्नच आहे. परंतु पॉप्युलर प्रकाशनाचीच शाखा असलेल्या कलकत्याहून आपला प्रकाशन व्यवहार सांभाळणाऱ्या 'भटकळ अॅण्ड सेन' या संस्थेने ही अशक्यप्राय गोष्ट शक्य करून दाखवली आहे. एवढेच नव्हे तर गेली अठरा वर्षे 'स्त्री' या नावाने स्त्रीप्रश्नांना प्राधान्य देणारी आणि 'साम्य' या नावाने सामाजिक समस्यांना वाचा फोडणारी उत्तमोत्तम पुस्तके प्रकाशित करणारी एक महत्त्वाची प्रकाशनसंस्था असा आपला लौकिक देशातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्राप्त केला आहे.

मंदिरा सेन यांच्या पुढाकाराने १९९० साली या संस्थेची सुरुवात झाली. 'स्त्री' या नावाने प्रामुख्याने भारतीय स्त्रियांचे समाजातले स्थान उगोचर करणाऱ्या पुस्तकांचे प्रकाशन करणे हा मुख्य हेतू होता. कुटुंबसंस्था, लग्नसंस्था, धर्म, संस्कार, सामाजिक स्तर आणि राजकारण या सर्वांचा स्त्रीच्या जीवनावर होणारा परिणाम व्यक्त करणाऱ्या वैचारिक आणि ललित पुस्तकांची निर्मिती 'स्त्री'ने आजवर केली आहे. Gender, for Security and Rural Livelihoods (संपा. मैथिली कृष्णराज), किंवा Women Workers and Globalization: Emergent Contradiction in India (इंद्राणी मुझुमदार), Fluid Bonds; Views on Gender and Water (संपा. कुंतला लाहिरी दत्ता) यांसारखी महत्त्वाची संशोधनपर वैचारिक पुस्तके असोत की विविध भारतीय भाषांतून अनुवादित केलेली Women in Concert : An Anthology of Bengali Muslim Women's writing (संपा. शाहीन अख्तर आणि मौशुमी भौमिक), The Weave of My Life : A Dalit Woman's Memoirs (ऊर्मिला पवार यांच्या मूळ मराठी 'आयदान'चा माया पंडित यांनी केलेला अनुवाद) असो, ही पुस्तके स्त्रीप्रश्नांचे गांभीर्य विविध अंगांनी उलगाडून दाखवतात. आशयमूल्यांबरोबरच उत्तम निर्मितीमूल्यांमुळे 'स्त्री' पुस्तकांचे महत्त्व अधिकच वृद्धिंगत होते.

ऊर्मिला पवार यांचे 'आयदान' हे मराठीतले गाजलेले आत्मचरित्र महाराष्ट्रीय दलित स्त्रीचे प्रातिनिधिक चित्र उभे करणारा ऐतिहासिक दस्तावेज म्हणून मान्य करावा लागतो. माया पंडित यांनी केलेला इंग्रजी अनुवाद शर्मिला रेगे यांच्या 'Afterword' सह नुकताच 'स्त्री'ने प्रसिद्ध केला. मराठीतील प्रसिद्ध स्त्रीवादी लेखिका शांता गोखले यांनी या पुस्तकाचे केलेले परीक्षण 'प्रिय रसिक'च्या वाचकासाठी देत आहेत.

Aydaan is marked by the honesty of its narration...

Aydaan is marked by the honesty of its narration. Pawar looks at herself as child, daughter, wife and mother as objectively as she does at Harishchandra as a husband. While he chose to remain ensconced in convention, she raced ahead. She did her B.A and M.A., she wrote fiction, made new friends, became a member of a feminist organisation, started a feminist group for dalit women with friends and fellow writers and, somewhere along the line, felt empowered enough to reject old Hindu symbols and customs that dalits had clung to even after they converted to Buddhism. She did all of this while continuing to work full-time in a bank and shouldering the burden of housework. When Harishchandra her husband, asked told her Masters but look after the children instead, she felt sufficiently confident of her rights as a human being to suggest that he might come home early instead of spending his evenings drinking and take the children's homework.

Aydaan was published when Pawar was 58. Yet, writing about her childhood, she slips easily and unaffectedly into the dialect of her growing-up years. Her language changes imperceptibly as she moves into adolescence, lit up by her love for Harishchandra till, in the final section, it acquires the polish of standard Marathi. Pawar's language thus mirrors the journey she had made from the days when she avoided both baths and school to a time when she yearned for knowledge and visited dalit '*bastis*' advising women on cleanliness and hygiene. There is one feature of her persona that runs through the entire account - her ironic view of life and her irrepressible sense of humour. The latter is brilliantly revealed in her account of her first night with her husband in a crummy lodge with a bagful of live clams, her mother's gift, chattering away under the bed.

Maya Pandit's translation does not always manage to reproduce the robustness and flexibility of Pawar's language, the crispness of her phrasing and the wryness of her humour. It tends more towards explanation than reproduction of the literary qualities of the narrative. Perhaps this has been necessitated by the translator's approach to **The Weave of My Life** as an important dalit/ feminist, rather than a literary, text.

Maya Pandit's Introduction, is illuminating. It locates Pawar's book in the intertwining social contexts of caste and women's issues, and in the literary context, of autobiographies by members of the scheduled castes and scheduled and nomadic tribes that had appeared in the 25 years preceding her memoirs starting with Daya Pawar's *Baluta*, which first shook the upper-caste, middle-class reading public out of their complacency.

In context Sharmila Rege's lucid Afterword contextualises **The weave of my life** further. She posits it as a touchstone by which to assess the current relationship between dalit scholarship and dominant academia. She sees Pawar's "testimonial" as a challenge to several notions such, as that of caste as frozen in time, which, underpin course design in, universities. If not ghettoised, she argues, **The Weave of My Life** should empower subaltern students and enable "the dominant to interrogate their complicity in entrenched privileges without freezing in guilt".

- Shanta Gokhale, *The Hindu*, Sunday, February 1, 2009

नि यतकालिकांच्या नजरेतून...

अस्सल ग्रामीण कथा

प्रखर अशा समाजवास्तवाशी झोंबी घेणाऱ्या, झगडत जगणाऱ्या सर्वसामान्य कष्टकरी वर्गाचे तसेच शेतमजूर, शेतकरी, कामगार एकूणच 'कॉमन मॅन'चे चित्र या काळातील साहित्यामध्ये ठळकपणे उमटले. उद्धव शेळके, रा. रं. बोराडे, बाबा भांड, रंगनाथ पठारे, राजन गवस, सदानंद देशमुख ते ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करणाऱ्या आजच्या साहित्यिकांनी मराठी साहित्य हे सगळ्या जनजाती, बोली, प्रदेश आणि प्रवृत्ती यांचे आहे; ती कोणाही एका गटाची मिरासदारी नाही हे भान दिले. हे

साहित्य बोली भाषेतून लिहिल्याने मराठी भाषा समृद्ध होण्याला त्याची मदतच झाली. सदानंद देशमुख यांचा 'खुंदळघास' हा कथासंग्रह वाचताना, साठोत्तर मराठी साहित्याची ही पार्श्वभूमी ठळकपणे नजरेस येते.

छोट्या गावातील शेतकरी, शेतात राबणारा कष्टकरी माणूस, शाळा मास्तर, शेतकऱ्याकडे राखणीला ठेवलेला गडीमाणूस, रोजंदारीने काम करणारी मजूर माणसं, छोट्या गावात शेजारीपाजारी राहणाऱ्या आयाबाया, दहावी-बारावीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या तरुण मुली, म्हातारीकोतारी माणसं सदानंद देशमुखांच्या कथेत आढळतात. शेतकऱ्यांच्या भावविश्वाचा अविभाज्य घटक असलेल्या बैल, गाईगुरे, शेळ्या, मेंढरं, इतर पाळीव प्राणी यांनाही त्यांच्या कथेत वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान असल्याचे दिसते. विशेषतः मानवी भावना, प्रेरणा-प्रवृत्तींचा वन्यप्राणी आणि जनावरे यांच्याशी असलेला भावबंध त्यांच्या अनेक कथांमधून व्यक्त होतो. या कथांमधून माणूस जनावरांशी जवळीक का साधतो? त्यांचा मूक सहवास, सोबतीमध्ये स्वतःची

सुखदुःखं वाटून घेणारा, पराभव अपयशामधला प्रेमळ, मूक भागीदार शोधण्याचा प्रयत्न करत असतो. या अर्थाने शेतकरी निसर्गाच्या अधिक जवळ जातो याची जाणीव सदानंद देशमुखांच्या कथेमध्ये दिसते.

आधुनिकीकरणाचे बरे-वाईट परिणाम खेडोपाडी पोचले. स्वातंत्र्योत्तर काळातच नव्हे तर आजही भकास झालेल्या खेड्याचे, तिथल्या माणसांचे जगणे सदानंद देशमुख चितारतात. दुष्काळामुळे चिरफळ्या उडालेले शेतकऱ्याचे जगणे, कर्जबाजारी होऊन देशोधडीला लागलेला शेतकरी, पंचक्रोशीतल्या इरसाल, बनेल, धूर्त माणसांशी जमवून घेत नोकरी करणारा शाळामास्तर, नोकरी मिळावी यासाठी लाच द्यावीच लागते, हे कटू सत्य गिळण्याचा प्रयत्न करणारी तरुण पिढी, राजकीय पुढाऱ्यांनी काढलेल्या शाळेत शिकविणारा मास्तर, शहरातल्या माणसाप्रमाणेच आपल्यालाही महिनाअखेरीस पगार मिळावा, हॉटेल, दारू, कॉंबडीचं मटण खाऊन मस्त मजेत जगावं, असं स्वप्न पाहणारी तरुण पिढी यांचे चित्रण त्यांच्या कथांमधून आलेले आहे. शहराप्रमाणेच फ्लॅटमध्ये राहायला मिळावे हे स्वप्न खेड्यातला तरुण पाहतो. निवडणुकांचा प्रचार, गावातल्या लहान-मोठ्या निवडणुकीत नेत्यांनी सर्रास पैसा देऊन मत विकत घेण्याचा प्रकार, या निवडणुकीत ठळकपणे पुढे येणारे जातीजातींमधील भेदभावाचे राजकारण, निवडणूक प्रचार, निकालाच्या मिरवणुकीत होणाऱ्या हाणामान्या यांचे वास्तवचित्र त्यांच्या कथांमधून उमटते. ग्रामीण स्त्रीच्या वाट्याला सुखासमाधानाचे दोन क्षणही येत नाहीत, याचे विदारक चित्र सदानंद देशमुखांच्या अनेक कथांमधून व्यक्त होते.

बदलत्या ग्रामीण जीवनातील स्थानिक पातळीवर, तसेच विभागीय स्तरावरील राजकारण, सत्ताकारण, दुष्काळ, कुटुंब यांचे वास्तव चित्रण करण्याचा चांगला प्रयत्न सदानंद देशमुखांच्या कथा-कादंबऱ्यांमधून होतो.

- रुपाली शिंदे, साप्ताहिक सकाळ, ४ मार्च २००९

किंमत : रु. २२५.००

मित्रमंडळ सवलतीत : रु. १८०.००

पॉप्युलर मित्रमंडळ

दरमहा नव्या रूपातील 'प्रिय रसिक' महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेर सर्वत्र पोहोचतो आहे. 'प्रिय रसिक' नियमित मिळविण्याचा आणि मराठीतील अनेक नामवंत लेखकांची पुस्तके विशेष सवलतीत मिळविण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे पॉप्युलर मित्रमंडळ! 'पॉप्युलर मित्रमंडळ'चे सभासद व्हायचे म्हणजे नेमके काय करायचे?

- ★ पॉप्युलर मित्रमंडळाची वार्षिक वर्गणी केवळ रु. १००/- आहे. आपण कोणत्याही महिन्यापासून सभासद होऊ शकता. आपण वर्गणी भरल्यापासून वर्षभर आपले सभासदत्व राहिल. दरवर्षी नियमितपणे आपली सभासद वर्गणी रु. १००/- मनीऑर्डर अथवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे भरा आणि ग्रंथश्रीमंत व्हा!!
- ★ पॉप्युलर मित्रमंडळ सभासदांना दरमहा नियमितपणे 'प्रिय रसिक' पाठविला जाईल. तसेच आमच्या विविध योजना, प्रकल्प, समारंभ याविषयीची माहिती नियमित कळविली जाईल.
- ★ पॉप्युलर मित्रमंडळ सभासदांना पॉप्युलर प्रकाशनाची पुस्तके विशेष सवलतीत आपले कार्ड दाखवून अथवा सभासद क्रमांक सांगून आमच्या विक्री कार्यालयातून विकत घेता येतील. तसेच प्रदर्शनात, संमेलनात आमच्या स्टॉलवरूनही आता ही खरेदी करता येईल. त्यासाठी विशेष व्यवस्था केली जाईल.
- ★ आपली वर्षभरातील पॉप्युलर पुस्तकांची खरेदी रु. २५००/- किंवा त्याहून जास्त झाल्यास रु. ५००/- ची आपल्या पसंतीची पॉप्युलरची पुस्तके भेट म्हणून देण्यात येतील.
- ★ पुस्तके पोस्टाने अथवा कुरियरने पाठवावयाची असल्यास त्याप्रमाणे योग्य ते शुल्क आकारले जाईल. ते त्या त्या वेळी आपल्याला कळविण्यात येईल.
- ★ डिमांड ड्राफ्ट 'पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि.' या नावाने असावा.
- ★ आपण आपला ई-मेल पत्ता कळविल्यास दरमहा अंक आणि आमच्या पुस्तकांची माहिती आपल्याला ई-मेल द्वारा पाठवता येईल.

सदानंदयात्रा... ४८

सदानंद भटकळ

काही विचार व घटना यांची पुनरुक्ती होत आहे याची मला जाणीव आहे. परंतु जर महत्त्वाचे विषय अधोरेखित करावयाचे तर ते अपरिहार्य आहे— नव्हे गरजेचे पण आहे.

हल्ली सर्वत्र वाचन संस्कृतीबद्दल बोलले जाते, लिहिले जाते. अनेक तज्ज्ञ समित्या वारंवार रीडर्स सर्व्हेजसुद्धा घेत असतात. पण या सर्वांत महत्त्वाची बाब ठासून मांडली जात नाही. माझा या क्षेत्रातील प्रवास शाळेतील मास्तर, कॉलेजमधील प्राध्यापक आणि नात्यागोत्यातील परिवार कसा वृद्धिंगत होत गेला व त्यामुळे माझी जडणघडण कशी झाली हे मी अगोदर नमूद केले आहे.

या संदर्भात आणखी दोन मुद्दे मांडावेसे वाटतात. ज्या देशांत किंवा भाषेत चांगली नियतकालिके प्रसिद्ध होतात तिथली लोकं साहित्यवेडे म्हणू किंवा साहित्य रसिक असे संबोधू, होतात. जपान हा असा एक देश आहे. युरोपमधील उत्तर युरोपील नॉर्वे, स्वीडन, फिनलँड वगैरे हेही त्याच गटात बसतात. अर्थात, वरील विधानात दोन शब्द महत्त्वाचे आहेत. 'चांगले' साहित्य म्हणजे कोणते? याबद्दल दुमत होईल.

माझ्या मते कुठलेही साहित्य वाचले तरी शेवटी वाचन हे महत्त्वाचे. नियतकालिकात बहुतांश विविधता असतेच आणि त्यामुळे प्रत्येकाच्या आवडीप्रमाणे तो विशिष्ट विषयाकडे ओढला जातो. आमचा एका सहकारी शिराली याचे उदाहरण मी नुकतेच दिले आहे. माझे दुसरे एक नातेवाईक प्रसिद्ध गायक व संगीतज्ञ चिदानंद नगरकर यांनी आपले इंद्रजीवरचे प्रभुत्व व विचार करण्याची क्षमता वाढवण्यासाठी आर्थर कॉनन डॉयल आणि अगाथा क्रिस्ती यांच्या पुस्तकाचे सतत वाचन केले होते. जगप्रसिद्ध गणितज्ञ व इतिहासकार दामोदर कोसंबी यांनी फक्त विरंगुळा म्हणूनच रहस्यकाथांची पुस्तके वाचली असे नव्हे!

दुसऱ्या एका मनोरंजक गोष्टीचा उल्लेख करावासा वाटतो. दिल्लीत सेंट्रल न्यूज एजन्सी हे ग्रंथविक्रेते तर होतेच, पण बहुतेक सर्व देश-विदेशी नियतकालिकांचे वितरणही ते करीत असत. त्यांनी सांगितलेला एक किस्सा. त्यांच्याकडे पंजाबी ग्राहक येत, ते बहुदा 'फिल्मफेअर', 'स्टारडस्ट' अशा प्रकारच्या नियतकालिकांची मागणी करीत. आणि दक्षिणात्य ग्राहक म्हणजे कानडी, तामिळी व मल्याळी लोक 'सुधा', 'कलकी', 'मनोरमा' अशा नियतकालिकांची मागणी करीत.

मराठी ग्राहकांबद्दल त्यांनी काही निष्कर्ष काढल्याचे स्मरत नाही. कदाचित ते नगण्य होते का?

मग 'चांगले' साहित्य याची व्याख्या काय करावयाची?

त्याचप्रमाणे आपल्या मित्र परिवाराबद्दल म्हणता येईल. 'Birds of a feathers flock together' हेच खरे. म्हणून आज अनेकदा असे प्रयोग-कार्यक्रम होत आहेत ते स्तुत्य आहे. (आणि तसेच म्हणूनच निव्वळ चंगळवादी व मॉल संस्कृतीचे भोक्ते याबद्दल आपण नाराजी व्यक्त करतो.)

१९४५-४६ मध्ये पॉप्युलरमध्ये उमेदवारी केल्यानंतर व्यवसायातील प्रमुख बाबींकडे, लक्ष पुरवण्याची पूर्ण तयारी झाली. ग्रंथविक्री-काऊंटर, शाळा-कॉलेज-विश्वविद्यालये यांच्या ग्रंथालयांच्या मागणीकडे लक्ष देणे, त्याप्रमाणे सार्वजनिक संस्था आणि इतर व्यावसायिक, उद्योजक यांची ग्रंथालये समृद्ध करणे यांकडे लक्ष देणे वगैरे कामासाठी वेळ द्यावा लागे. तसेच त्या वेळेला असलेला छोट्यासा पण महत्त्वाचा विभाग म्हणजे ग्रंथ प्रकाशन.

पॉप्युलर हे त्या काळी सर्वच विषयांची पुस्तके संग्रहात ठेवत-विकत. पण स्वातंत्र्यापूर्वी शाळा-कॉलेज व वैद्यकशास्त्र यासाठी लागणाऱ्या विषयाचे साहित्य यांना प्राधान्य होते. आन्नु (गणपतराव) यांनी पॉप्युलरची सुरुवातच वैद्यकशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना पुस्तके पुरवण्यातून केलेली होती. साहजिकच त्या विषयात बरेच ग्रंथ १९३० नंतर प्रकाशित झाले. पॉप्युलरने पहिले पुस्तक कुठले प्रकाशित केले असावे याचा शोध चालू आहे. मला वाटते 'Crystallised Therapy' हे डॉ. परुळेकर ह्यांचे पुस्तक असावे. 'Public Health and Hygiene', 'Preventive Medicine', 'Forensic Medicine', 'Physiology of System' अशा विषयांवरही पुस्तके आम्ही प्रकाशित केली. त्या काळी मूळ विषयावरील ग्रंथ हे बहुधा ब्रिटिश लेखक व प्रकाशक यांचे असत. इथे प्रकाशित झालेले साहित्य हे आपल्याकडील उत्साही व त्या विषयात तज्ज्ञ असणाऱ्या डॉक्टरांचे स्वतःच्या अनुभवाचे दाखले व त्याचे विश्लेषण असे होते. मूळ विषयात स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण करण्याचे धाडस प्रथम केले ते डॉ. के. एम. मसानी यांनी आपल्या 'टेक्सबुक ऑफ गायनॅकॉलॉजी' व 'ओबॅस्टिक' ह्या पुस्तकांच्या निमित्ताने. हे दोन्ही ग्रंथ पॉप्युलरने प्रकाशित केले. नंतर त्यांचे महत्त्व लक्षात घेऊन भारत सरकारने जेव्हा ग्रंथांना काही अनुदान द्यावयास सुरुवात केली तेव्हा हे ग्रंथ निवडले गेले. हे दोन्ही विषय एमबीबीएसच्या शेवटच्या टप्प्यात शिकवायचे. त्याआधी फार्माकोलॉजी विषयावर पहिली पुस्तके प्रसिद्ध झाली ती मात्र कलकत्त्यातून घोष व मद्रासमधून (चेन्नई) डेव्हिड-ईश्वरय्या यांची. आम्ही या विषयाकडे वळलो ते डॉ. सातोस्कर व डॉ. भांडारकर यांच्या साहाय्याने. पण जरा उशिराच. परंतु सांगावयास अभिमान वाटतो व १९६९ पासून गेल्या चाळीस वर्षांत या पुस्तकाने विक्रीच्या क्षेत्रात सर्व पुस्तकांवर मात तर केलीच. पण एक आदर्श पाठ्यपुस्तक कसे असावे याचा नमुना सादर केला. अशा विषयावरील ग्रंथ हे दर वेळेला अद्ययावत आणि प्रमाणित माहितीने परिपूर्ण असावे लागतात व त्यानुसार प्रत्येक आवृत्तीत सुधारणा करावी लागते. याबाबतीत लेखक व प्रकाशक यांनी जागरूक असावे लागते. प्रकाशन क्षेत्रात हे दोन घटक जरी कर्तव्यतत्पर असले तरीही त्याबरोबर इतर घटकही तितकेच सक्षम असावे लागतात. अजूनही आपल्याकडे मुद्रक, मुद्रितशोधक, संपादक यांनी आपल्या क्षमता वाढवण्याची जरूरी आहे.

हे मासिक मालक संपादक, मुद्रक, प्रकाशक रामदास भटकळ यांनी ज्योती प्रिंटर, अभ्युदय नगर, काळाचौकी, मुंबई ४०० ०३३ येथे छापून, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि. यांचेकरिता ३०१, महालक्ष्मी चेंबर्स, २२ भुलाभाई देसाई रोड, मुंबई ४०० ०२६ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : रामदास गणेश भटकळ

कार्यकारी संपादक : अस्मिता मोहिते

अक्षरजुळणी : ऑलरिच एण्टरप्रायझेस, माहीम

वार्षिक वर्गणी रु. १००.००